

Hans-Åke Persson

Uppgörelsen med det förflutna, politisk kultur och högerpopulistiska partier i Tyskland och Österrike: En jämförelse

Inledning

Efter parlamentsvalet i Österrike i november 1994 kunde österrikarna såväl som en förvånad omvärld konstatera att det av Jörg Haider ledda partiet *Die Freiheitliche Partei Österreichs* (FPÖ) hade haft exempellösa framgångar med 22,8% av rösterna. Reaktionen från massmedia lät inte vänta på sig. Frågorna kunde lyda: Går ränderna aldrig går ur? ¹ Haider utmålas i tyskspråkig press som en större fara än Le Pen och Schönhuber och den österrikiske journalisten Hans-Henning Scharsarch (*Wiener-Kurier*) varnar i sin bok "Haiders Kampf" för konsekvenserna av Haiders framgångar.²

Samtidigt med att högerpopulisterna i Österrike stöddes av nästan var fjärde väljare gjorde *Die Republikaner* i Tyskland ett sämre val till Förbundsdagen än fyra år tidigare med sina 1,9%.³ Skillnaden i resultat var slående. Ett år senare, i december 1995, var FPÖ pånytt framgångsrikt i de österrikiska parlamentsvalen, efter det att den sittande regeringen under hösten hade utlyst nyval. Förvisso förlorade partiet ett par procentenheter jämfört med 1994, men utgången i december 1995 styrker tesen att partiet lyckats befästa sin position i Österrikes politiska liv.

Även om högerpopulismen är ett allmänt europeiskt fenomen är vaksamheten extra stor när det gäller de båda tyska staterna Tyskland och Österrike. I båda länderna har det alltsedan efterkrigstiden funnits en politisk konsensus att undvika politiska extremer. Tydligt tycks det politiska etablissemanget i Förbundsrepubliken haft störst framgång med denna ambition.

Många reaktioner på fenomenet Haider antyder uppfattningen att det i Österrike under hela efterkrigstiden funnits en stark högerorienterad potential med halvnazistiska undertoner. I skuggan av de genomgripande förändringar som genomfördes i västra Tyskland kunde österrikarna efter kriget gå vidare utan alltför stora förändringar på den politiska scenen. Så länge välfärdsstaten byggdes upp och så länge vi hade ett kallt krig behövdes inte en genomlysning och en förändring i grunden av den politiska kultur som var förhärskande under 20 och 30-talen. Kritikerna menar att genom de senaste årens in- såväl som utrikespolitiska förändringar har Österrike återigen fallit in i ett politiskt

beteende med anor från mellankrigstiden. En förklaring till Haider-fenomenet är enligt detta synsätt att Österrike inte blivit lika väl integrerat i väst som Förbundsrepubliken.

Ett generellt västeuropeiskt problem

Haider, Schönhuber och Le Pen är bara några exempel på en högerpopulistisk tendens, som med olika kraft slagit igenom i Västeuropas länder under det senaste decenniet.

Framgångarna för missnöjes- och populistpartierna avspeglar djupgående förändringar i den moderna västeuropeiska välfärdsstaten. Förutom i Österrike har högerpopulismen lyckats utmana, rycka åt sig initiativet och sätta sin prägel på det politiska livet i Danmark, Sverige, Belgien, Frankrike och Italien. Le Pen har haft stora framgångar, framförallt i södra Frankrike medan hela det traditionella partisystemet brutit samman i Italien.

De populistiska partierna var fram till 1980-talet marginaliserade, levde i skuggan av det politiska etablissemanget och sågs som dagsländor i det västeuropeiska politiska livet. Den senaste utvecklingen har emellertid demonstrerat en dramatisk uppgång och utbredning för dessa partier. Under de senaste åren har de ökat sin väljarandel, sin parlamentariska representation och kringskurit de etablerade partiernas traditionella manöverutrymme. Bedömare talar om ett politiskt genombrott för högerpopulismen som också ses som ett symptom på fundamentala samhällsliga förändringar i de västeuropeiska välfärdsstaterna. Statsvetaren Hans-Georg Betz definierar nutidens högerpopulistiska partier på följande vis:

Generally, the majority of radical right-wing populist parties are radical in their rejection of the established socio-cultural and socio-political system and their advocacy of individual achievement, a free market, and a drastic reduction of the role of the state without, however, openly questioning the legitimacy of democracy in general. They are right-wing first in their rejection of individual and social equality and of political projects that seek to achieve it; second in their opposition to the social integration of marginalized groups; and third in their appeal to xenophobia, if not overt racism and anti-semitism. They are populist in their unscrupulous use and instrumentalization of diffuse public sentiments of anxiety and disenchantment and their appeal to the common man and his allegedly superior common sense.⁴

Under 60- och 70-talens ideologiska, politiska och sociala motsättningar, exemplifierade av nya sociala rörelser som Vietnamrörelsen och 1968-års revolution, förändrades gradvis den stabila politiska och sociala utvecklingen som kännetecknat efterkrigstiden. Det senaste decenniets globala och regionala förändringar som kalla-krigsslutet, med Sovjetimperiets undergång, den allt tydligare miljöförstöringen kopplat till ökat medvetande om jordens begränsade och minskande naturresurser och befolkningsexplosionen i tredje världen, med ökat migrationstryck på de västeuropeiska välfärdsstaterna, är några av de

fenomen som skapat osäkerhet och som ligger till grund för den nya politiska kraft som Haider, Schönhuber och Le Pen representerar.

Tyskland och Österrike – politisk kultur i ett jämförande perspektiv

Hans-Georg Betz ser högerpopulismen som ett generellt fenomen och kartlägger denna i sin bok *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. Han pekar på att i såväl Tyskland och Österrike som i övriga Västeuropa dök fenomenet med högerpopulistiska partier upp när avståndet mellan det politiska etablissemanget och delar av befolkningen blev alltför stort, och en förtroendekris uppstod som inte har varit möjlig att hantera inom de etablerade politiska ramarna. Betz bidrar med en helhetssyn, som tar hänsyn till och väger samman en rad olika faktorer av sociologiskt, kulturellt, ekonomiskt och politiskt slag.

Svagheten med Betz ansatts är att den inte belyser det unika i det undersökta och närmar sig därmed inte det enskilda fenomenet och den omgivande nationella politiska kontexten som sådan. Betz analys blir med denna utgångspunkt alltför snäv då den bortser från det fundament på vilket det politiska systemet vilar, nämligen den nationella politiska kulturen och dess traditioner. Enligt Almond och Verba introducerades begreppet politisk kultur för att förstå varför demokratierna i Tyskland, Italien och Frankrike inte lyckades motstå fascismen under mellankrigstiden medan demokratierna i Storbritannien och USA tydligen hade större motståndskraft. Vad som saknades i de förstnämnda länderna var å ena sidan en kombination av pluralism och fördelning av makten och å den andra en kultur som förutsatte medborgarnas aktiva deltagande i politiken med respekt för det politiska systemets grundläggande värderingar och fundament.

Politisk kultur är ett omstritt och ytterst besvärligt begrepp att hantera. I föreliggande text används begreppet snarare i ett beskrivande än i ett analytiskt syfte. Politisk kultur kan definieras som ett trögrörligt mönster för kollektivt handlande, där tradition och kontinuitet står i främsta rummet. Det är inte händelsehistoria och täcker således inte in tillfällig politisk taktik.⁵ Glenda Patrick har definierat begreppet som "the set of fundamental beliefs, values and attitudes, that characterize the nature of the political system and regulate the political interactions among its members".⁶ Politisk kultur kan i någon mening sägas att på makronivå vara kulturövergripande och sätta normerna för nationella värden inom vilka det politiska systemets spelregler råder.

Betydelsen av traditioner och kultur gör det angeläget att anlägga ett bredare perspektiv för att förstå högerpopulismens framväxt i Tyskland och Österrike och framförallt se närmare på varför Haider har varit framgångsrik medan Schönhuber inte tycks haft samma klangbotten för sin politik. Jämförelsen motiveras av staternas gemensamma historiska bakgrund. Båda tillhörde den förlorande sidan under kriget och i båda fallen gällde att från segrarmakternas sida bryta ner de politiska krafter som ledde fram till nazismen. Det tyska folket, såväl i Österrike som Tyskland, skulle uppfostras till en ny mentalitet baserad

på politiska värden hämtat från det västeuropeiska demokratiska idealet. I någon mening skulle en historisk tradition av politisk struktur, föreställningar, metaforer, ideer, värderingar ersättas av något nytt och främmande för det stora flertalet av befolkningen. Genom att Jörg Haider nästan nådde var fjärde österrikare ställs frågan om experimentet misslyckats, i varje fall i Österrike. Har utvecklingen under efterkrigstiden rentav gjort medborgarna i Förbundsrepubliken mer demokratiskt sinnade än österrikarna?

Förutsättningarna för en ur missnöjespartiernas synvinkel lyckad utveckling kan således variera beroende på landets politiska struktur, etniska bakgrund samt historiska erfarenheter av nationsbyggande. Tyskland och Österrike är delar av samma *Kulturnation* och kan därför betecknas som *part-nation states* med en likartad etnonationell bakgrund. Historiska faktorer måste vägas in i en analys av immigration, rasism och populistiska partier, inte minst av det skälet att dagens högerpopulistiska partier genom personer, program, organisation och ideologi hämtar inspiration från tidigare perioder i tysk historia. Till exempel kan det hävdas att FPÖs framgångar måste ses i ljuset av Österrikes oförmåga att hantera sitt förflutna, sitt *Vergangenheitsbewältigung*. Den västtyska politiken har å andra sidan i fyra decennier präglats av en centristisk konsensus politik som har varit en av hörnstenarna i det västliga Tysklands integration i Västeuropa. Unik i konstitutionella sammanhang har varit den tyska konstitutionens liberala asylagstiftning, vilken var en reaktion på de av nazisterna genomförda brotten mot de mänskliga rättigheterna.

Genom att jämföra Tysklands och Österrikes politiska traditioner och system under efterkrigstiden är det möjligt att få perspektiv på hur två stater med starka historiska band i form av kultur, religion, språk och politik över tid har förändrats från ett beroendeförhållande till en allt starkare åtskillnad. En sådan komparativ ansats kan ge perspektiv på varför Jörg Haider är ett österrikiskt och inte ett tyskt fenomen.

Implementeringen av de västeuropeiska idealen i Österrike och Tyskland

Av vikt för att förstå efterkrigstidens politiskt kulturella utvecklingen i Tyskland och Österrike är att närmare granska hur denazifierings- och demokratiseringsprocessen genomfördes i de båda staterna. Vilken betydelse kan vi tillmäta de allierades post-nazistiska försök att ändra den politiska utvecklingen under den första efterkrigstiden i de båda tyska staterna?

Österrike

Efter det nationalsocialistiska Tysklands militära nederlag i maj 1945 stod de allierade inför uppgiften att denazifiera Tyskland och Österrike. Deras mål hade varit att eliminera fascismen och omintetgöra tysk militarism och natio-

nalism. Detta mål kunde inte enbart uppnås genom Tredje Rikets fullständiga och villkorlösa kapitulation. Den efterföljande denazifieringen av den tyska befolkningen var ett nödvändigt villkor för att bekämpa tysk nationalism och för att uppnå en framtida stabil fred i Europa.⁷

Denazifieringsprocessen i Österrike skilde sig från situationen i Tyskland. Österrikes förutsättningar var annorlunda, vilket skulle få betydelse för den fortsatta politiska utvecklingen. De allierade hade i Moskva 1943 slagit fast att Österrike var Nazitysklands första offer och att *Anschluss* därför skulle ogiltigförklaras "...dass Österreich, das erste freie Land, das Hitlerschen Aggression zum Opfer gefallen ist,...."⁸

Å andra sidan hölls Österrike ansvarigt för att ha deltagit vid Tysklands sida under andra världskriget: "...dass es für die Beteiligung am Kriege auf seiten Hitlerdeutschlands die Verantwortung trägt..."⁹ Tesen om Österrike som offer för nazismen kopplades således till Österrikes medansvarighet för att andra världskriget utvecklades som det gjorde. Detta var de allierades doktrin för hur det österrikiska problemet fortsatt skulle behandlas.¹⁰

Den 25 november 1945 genomfördes Österrikes första fria val sedan 1930. Regeringen godkändes av de allierade, och var underordnad denna i viktiga frågor. Den nya regeringen bestod av socialdemokrater (SPÖ), kommunister (KPÖ) och det österrikiska folkpartiet (ÖVP) med Leopold Figl som kansler och med Karl Renner som förbundsresident.¹¹

Den nya regeringen föreslog en ny denazifieringslag i augusti 1946 som avvisades av de allierade som alltför mild.¹² Efter omprövning accepterades en ny lag 1947, som blev en kompromisslösning. De allierade motiverades av en önskan om en snabb politisk och ekonomisk återuppbyggnad av Österrike. Enkelt uttryckt delades nazisterna in i två grupper, *Belastete* och *Minderbelastete*. Framförallt ville de allierade undvika en alienering av den stora gruppen s k *Minderbelastete*. Att provocera en halv miljon mindre belastade nationalsocialister till att gå under jorden var något som både regering och de allierade minst av allt önskade.¹³

Denazifieringsprocessen var tids- och resurskrävande. Icke desto mindre gick hårdföra nazister fria medan sk mindre belastade kunde förlora både arbete och förmögenhet. I Österrike förekom dessutom reaktioner mot att vissa nazister hade fått amnesti i det ockuperade Tyskland, inte minst därför att Österrike enligt de allierades deklaration från 1943 sågs som Nazitysklands första offer.¹⁴

Efter hand tvingades emellertid regeringen och de allierade att häva sanktionerna. Genom amnestilagen från den 28 juni 1948 återfick många som haft beröring med nationalsocialismen friheten och sin rösträtt. Denna omfattande amnestilag gav en halv miljon österrikare rösträtt vilket kom lägligt med tanke på de nationella och regionala val som skulle hållas påföljande år. Genom amnestin hade en väljarkategori tillkommit som skulle få betydelse för Österrikes framtida politisk liv och som i forskningslitteraturen har kommit att kallas "the third force".¹⁵

In any case, the *Minderbelasteten* were returned to normal political activity and the degree to which they supported or rejected the government became a critical factor in the subsequent political development of Austria.¹⁶

Ur övriga partiernas synvinkel innebar amnestin förändrade partistrategiska övertåganden. De nya väljarna skapade en annorlunda politisk situation, eftersom de tidigare varit förhindrade att lägga sin röst i de allmänna valen. Såväl *SPÖ* som *ÖVP* profilerade sig mot höger för att om möjligt mobilisera de nya rösterna. Ett huvudtema under valkampen var denazifieringsprocessen. Merparten av den halva miljonen röster kom emellertid att läggas på ett nyupprättat parti *VdU, Verband der Unabhängigen*.¹⁷

Denazifieringsprocessen i Österrike visade sig vara mera komplicerad än vad myndigheterna i förstörne hade antagit. En svårighet var den speciella politiska konstellationen i Österrike. De fyra ockupationsmakterna skulle i samråd godkänna regeringens lagförslag, vilket försinkade och försämrade dess arbete. I synnerhet kom Sovjetunionen att kräva en strängare denazifieringspolitik. Efter 1949 försvann alltmer denazifieringen från den politiska agendan och 1957 upphörde lagarna som reglerade denazifieringen.

Tyskland

Medan Österrike i november 1945 genomförde sina första fria val på femton år inleddes den 20 november rättegångarna i Nürnberg. Samtidigt pågick denazifieringsprocessen för fullt i de olika ockupationszonerna. Detta innebar bl a upplösning av nazistiska organisationer, upphävande av nazistiska lagar, förbud mot att sprida nazistiska idéer och avskedande av nazister från viktiga poster.

Denazifieringsprocessen tog sig emellertid olika uttryck i de olika zonerna. Framförallt i de brittiska och franska zonerna tvingades myndigheterna tidigt ge upp denazifieringen, eftersom ett konsekvent genomförande skulle ha medfört ett sammanbrott för den tyska administrationen. I den amerikanska var ivern att denazifiera mera påtaglig. Under ockupationens första månader internerades över 200 000 personer. Enbart i Bayern behandlades över 740 000 mål mot påstådda nazister. Även i den amerikanska zonen skulle det emellertid uppstå motsättningar mellan avnazifiering och administrationens behov, vilket medförde att många som avskedats återfick sina arbeten; efter 1948 var det snarare antikommunism än antinazism som stod på dagordningen.

I den sovjetiska zonen genomfördes utrensningarna mera konsekvent än i övriga zoner, sammanlagt 520 000 personer fram till februari 1948, vilket skall ses som ett viktigt led i strävan att bygga upp ett sovjetorienterat samhällssystem. Bl a kunde sovjetmakten omedelbart ersätta utrensade nazister med de lydiga redskap som de i Moskva utbildade tyska kommunisterna utgjorde. I samtliga zoner var denazifieringsprocessen avslutad 1948–49.¹⁸

Bedömningen av denazifieringsprocessen i det västliga Tyskland har varierat

rat. I förhållande till Österrike utföll processen annorlunda eftersom de olika ockupationsmakterna inte behövde koordinera sina insatser med varandra eller med en sittande regering. Tidigare än i Österrike infördes t ex amnestier i de olika ockupationszonerna.

I västra Tyskland hade denazifieringen rensat bort nazister från betydelsefulla politiska poster medan tjänstemän och representanter för den industriella eliten i mindre utsträckning hade påverkats. Den brittiske historikern Ian Turner gör följande bedömning av denazifieringsprocessen i Västra Tyskland.

The long term impact of denazification upon West German elites has been studied by a number of scholars. They conclude that the greatest impact was upon the political elites. The civil service was less affected and the industrial elite was barely touched.¹⁹

Behovet av att ställa nazisterna till svars var en angelägenhet i både Österrike och Tyskland. De allierades denazifiering i Österrike har i efterhand kritiserats för att ha varit otillräcklig, eftersom det österrikiska samhället fortsatt bär spår av högerradikalitet. Det kan emellertid hävdas att denazifiering i sig inte var mindre omfattande än i Tyskland. Däremot kan en skillnad finnas i den demokratiseringsprocess, vilken följde på denazifieringen, och som syftade till attitydförändringar,

Demokratisering och västintegration

Elimineringen av nazisterna var en nödvändig men inte en tillräcklig förutsättning för att bygga upp en politisk kultur baserad på parlamentarism och liberal demokrati enligt västeuropeisk modell. Antisemitism, slavofobi, nazisternas propaganda i skolorna och indoktrinering under naziperioden mera generellt hade inte utrotats enbart genom att straffa och avlägsna nazister.

I Österrike bearbetades inte de värderingar och hållningar som ledde till framväxten av nazism och fascism på samma sätt som i Tyskland. I ett jämförande perspektiv kan det hävdas att denna process i större utsträckning institutionaliserades i det av väst ockuperade Tyskland. Genom att likställa *Anschluss* med en ockupation kom de allierades satsning i Österrike på inre samhälleliga förändringar av politisk, kulturell och social art att begränsas.

Synen på tyskarnas kollektiva skuld, uppfattningen om den tyska nationalkaraktären, kravet på den villkorlösa kapitulationen och den svaga liberala traditionen, exemplifierat av Weimarrepublikens kollaps, var några av de faktorer som blev bestämmande för det sätt på vilket ett demokratiskt Tyskland skulle byggas upp. Teoretiska utgångspunkter och praktiskt genomförande skilde sig emellertid åt bland de allierade, inte bara mellan Sovjetunionen och övriga allierade utan också mellan de av väst ockuperade zonerna. Den gemensamma nämnaren var dock ett radikalt brott i förhållande till den politiska kultur som präglade perioden 1933–1945.

The German people have had National Socialism and Nazi doctrine pumped into them for many years. There are few ordinary Germans alive who are used to thinking for themselves....Nazism has been destroyed, but the people who are used to having their thinking done for them will be helpless unless they are taught for themselves.²⁰

Demokratisering i det av väst ockuperade Tyskland antydde inte enbart grundlig och ingående "re-education". Att uppfostra tyskarna i demokratisk anda ansågs också vara en tidskrävande uppgift som förutsatte en ockupation på ett par decennier. Genom propaganda och nya politiska institutioner skapades allteftersom ett politiskt ramverk inom vilket en ny politisk kultur kunde växa fram.²¹

För västmakterna blev begreppet "re-education" ett nyckelbegrepp. Till skillnad mot den 1944 lanserade Morgenthauplanen underströk "re-education" en läroprocess som avsåg att i det tyska folket ingjuta demokrati från grunden. Tanken var inte som vid Versaillesfreden att straffa utan att successivt överföra de värden som var förknippad med de västliga demokratiska idealen. Amerikaner och briter hade visserligen haft olika tillvägagångssätt men vid fusionen av de båda zonerna 1947 sammanfogades utan svårigheter de demokratiska politiska strukturer som bildats.

Det är svårt att avgöra vilken betydelse reformer, institutioner som syftat till demokratisering, denazifiering och "re-education" haft för demokratins utveckling i det västra Tyskland. En viktig princip tycks emellertid inställningen ha varit att inte upprepa misstagen från 1919. Denna gång skulle det tyska problemet få en humanitär lösning. Tron på förmågan att med propaganda ändra det tyska sinnelaget var stark.²² Det gradvisa överförandet av den politiska makten till tyskarna spelade också in, först på lokal nivå för att sedan successivt överföras på regional och nationell nivå.²³

Avgörande för förändringen av den politiska kulturen i Tyskland var den internationella motsättningen mellan Öst och Väst, USA:s ökade engagemang och det allierade kontrollrådets sammanbrott. Demokratiseringsprocessen i det västliga Tyskland blev därefter en viktig del av landets integration i den västliga blockpolitiken. Österrike däremot var som nämnts inte på samma sätt en del av motsättningarna mellan de forna allierade. Utrikespolitiskt såväl som inrikespolitiskt kom omvärldens blickar att i större utsträckning riktas mot Västtyskland.

Latent fascism

Trots omfattande reformer och stränga lagar som skulle hindra anhängare av nationalsocialismen att återfå inflytande var det inte möjligt att på en gång eliminera den latent fascismen. Efter sju (Österrike) respektive 12 (Västtyskland) års nazistiskt styre kunde man inte räkna med att vare sig tyskar eller österrikare skulle bli goda demokrater från den ena dagen till den andra. Detta

visar de ofta citerade opinionsundersökningar som gjordes i både Österrike och i det ockuperade västra Tyskland under åren 1946 till 1948.

Frågan gällde om nationalsocialismen var en dålig idé eller en god idé men dåligt genomförd. En tredjedel av de tillfrågade i Österrike svarade att nationalsocialismen var en god idé men dåligt genomförd. I slutet av 1947 och i början av 1948 stiger procentalen för nationalsocialismen som en god idé för att i december 1947 nå över 50 %.²⁴ Intressant i det här sammanhanget är att undersökningarnas resultat är väldigt lika för Österrike och västra Tyskland. I september 1947 menar en population på över 6 000 av båda könen i den brittiska zonen att nationalsocialismen var en god idé men dåligt genomförd. Tendensen var densamma i undersökningar genomförda i den amerikanska zonen. Den generation som hade växt upp under nationalsocialismen visade ännu högre siffror.²⁵

Värdet av dessa undersökningar kan diskuteras. De genomfördes under perioden 1946–1948, vilken i det ockuperade Tyskland kännetecknades av hunger, försörjningsproblem och bostadsbrist, då moralen var låg och intresse för politik var ringa.²⁶ Men i både det ockuperade Tyskland och Österrike var det icke desto mindre en indikation på att fascismen med sina starka auktoritära drag fortfarande hade fotfäste hos de breda folklagren. Detta var också en period då rehabilitering av nazister hade påbörjats i det västra Tyskland medan denazifieringsprocessen i Österrike var som mest intensiv och amnestilagarna låg ett halvår fram i tiden.

I förhållande till den internationella utvecklingen kan det också vara intressant att nämna en i Österrike genomförd opinionsundersökning i juni månad 1948 angående de utfrågades inställning till nationalsocialism och kommunism. Över hälften hade ingen uppfattning eller ville inte ta ställning medan 35 % föredrog nationalsocialismen. Endast 4 % såg kommunismen som ett alternativ till nationalsocialismen.²⁷ De västallierade kunde således konstatera att jordmännen för kommunism var ringa. Däremot återstod arbetet med att bygga upp en politisk kultur som uteslöt nationalsocialism som alternativ till kommunismen.

Författningen – institutionell hörnpelare för det fortsatta politiska livet

En möjlighet för de allierade att för all framtid begränsa nationalsocialismens och/eller fascismens framväxt var att bygga politiska strukturer vars uppgift det var att spåra upp, bevaka och bromsa dylika tendenser. Detta kunde göras inom gällande författning eller på annat sätt bli en del av centralmaktens politiska mandat. Både Österrike och Västtyskland blev föremål för sådana ambitioner. Genom den västtyska statsbildningen i maj 1949 överfördes ansvaret för dessa frågor till västtyskarna själva. Österrike hade redan i november 1945 haft fria val till den 2:a republiken och i någon mening från början tillåtit att vara en aktiv part i övergångsfasen från diktatur till demokrati.

Den västtyska författningen är inte enbart ett arv från Weimarrepublikens konstitution från 1919 utan vilar framförallt på liberala västliga demokratiska traditioner. Grundlagen skall ses som ett medvetet val, syftande framåt mot en västintegration, bort från den historiska tyska särvägen, mot en europaorientering. Enastående i författningssammanhang är grundlagens inledning där det slås fast att den tyska staten syftar till att tjäna världsfreden som en likaberättigad del av ett förenat Europa.²⁸

Tredje rikets förföljelser av judar, slaver och politiskt olikänkande medförde att den nya grundlagen i hög grad fokuserade på mänskliga rättigheter. *Human Rights*-perspektivet är tillika en substantiell del av de inledande paragraferna, vilket skall ses mot bakgrund av utvecklingen 1933–1945. Artikel 16 t ex garanterade att politiskt förföljda åtnjuter asylrätt.²⁹

Författningen tar också hänsyn till anti-demokratiska krafter. I Artikel 21 görs det klart att politiska partier som hotar demokratin kan upplösas av *Bundesverfassungsgericht*. Dessutom sker en ständig bevakning och uppföljning av extremistiska partier eller annan politisk verksamhet som hotar rättsstaten och demokratin. Detta görs av *Bundesamt für Verfassungsschutz* som sorterar under det tyska inrikesministeriet. Den tyska vallagens krav på 5% av rösterna för representation i parlamentet var ytterligare en åtgärd i samma anda.³⁰

Medan det ockuperade Tyskland hade blivit två stater med två från varandra väsensskilda politiska system, symboliserat av bl a två olika författningar, hade Österrike bildat sin andra republik som vilade på första republikens *Bundes-Verfassungsgesetz* från 1920.³¹ Diskussionerna som föregick första republikens grundande hade framförallt präglats av tanken på *Anschluss*. Efter uppsplittningen av det habsburgska väldet ansåg de österrikiska partierna att den tyska kvarlevan i dubbelmonarkin inte hade några förutsättningar att överleva varken politiskt eller ekonomiskt. Från 1938 fram till 1945 hade Österrike försvunnit från kartan och blivit Ostmark; en del av Hitlers tusenåriga rike.

Den grundläggande tanken för de allierade hade 1919 såväl som 1945 varit ett oberoende och suveränt Österrike. Demokratiserings- och denazifieringsprocesserna var viktiga styrprinciper för Österrikes politiska utveckling men framförallt betonas i den österrikiska författningen det definitiva avskiljandet från Tyskland. Den första och viktigaste grundpelaren för den andra republiken var således republikens oavhängighetsförklaring. Statsgrundare blev de tre anti-fascistiska partierna ÖVP, SPÖ och KPÖ.³²

I det *Staatsvertrag* som 1955 gjorde Österrike fullständigt suveränt tillkom ett par författningsanknutna tillägg. Dessa skall i första hand ses i förhållande till främmande makt som t ex den sk *Neutralitätsgesetz* som fastslår Österrikes neutralitet. Angående nazism och anti-fascism heter det i fördraget att Österrike förbinder sig att:

aus dem österreichischen politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Leben alle Spuren des Nazismus zu entfernen...alle Organisationen faschistischen Charakters aufzulösen, die auf seinem Gebiete bestehen, und zwar sowohl politische,

militärische und paramilitärische, als auch alle anderen Organisationen, welche eine irgendeiner der Vereinten Nationen feindliche Tätigkeit entfalten oder welche die Bevölkerung ihrer demokratischen Rechte zu berauben bestrebt sind.³³

En jämförelse mellan Österrike och Förbundsrepubliken med avseende på de yttre ramarna för den post-nazistiska politiska utvecklingen såsom de uttrycks i författning och konstitution skulle kunna utfalla på följande sätt: För det första gäller för både Västtyskland och Österrike att de allierade hade för avsikt att etablera ett mönster för kollektivt handlande, med en tydlig och även artikulerad avsikt att uppnå en liberal demokratisk politisk kultur i västeuropeisk anda. För det andra kom denna ambition att ta sig olika uttryck beroende på hur de allierade såg på staternas agerande före och under andra världskriget. För det tredje kom denna tolkning att avgöra på vilket sätt det övergripande målet skulle implementeras.

Den västtyska författningen var i sig på ett tydligare sätt ett exempel på en uppgörelse med det förflutna än den österrikiska. Till denna adderades också andra politiska institutioner vars uppgift det var att bevaka tendenser i det västtyska samfundet som kunde ses som politiska extremer. Tesen om Österrike som ett offer för Tredje riket gav landet en ansvarsfrihet som inte i lika hög grad krävde omfattande ingrepp i statsbildningen efter 1945. Denna kunde bygga vidare på konstitutionen från 1920. Nyckelorden blev främst oberoende, neutralitet och antifascism.³⁴

Politisk stabilitet till varje pris

Österrike

I Österrike har efterkrigstidens politiska kultur dominerats av den s k två-blockspolitiken. Denna har stått för stabilitet, kontinuitet och fredlig samexistens. Österrike sågs fram till 1980-talets början som hyperstabil, välmående och utan politiska konflikter.

Under Kreiskyperioden 1970–1983 byggdes välfärdsstaten ut med nya sociala program och ökad fritid. Under denna period blev SPÖ ansett som ett av Västeuropas mest framgångsrika socialdemokratiska partier. I Wien inrättades ett flertal FN institutioner och kansler Kreisky agerade på ett förtjänstfullt sätt i Mellanösternkonflikten. Landet hade hög internationell status. Mycket kunde tillskrivas den s k Kreisky-effekten.³⁵

Kreiskyperioden hade föregåtts av den stora koalitionen som i princip varade från 1945–1966. Under denna period formulerades, utvecklades och knäslattes det politiska system som utvecklade en konsensuspolitik baserad på de två viktigaste aktörerna i Österrike, SPÖ och ÖVP. Att formulera och bestämma statens politiska agenda blev en affär mellan dessa båda partier. 1975 hade partierna 95% av alla röster.

Denna tvåblockspolitik går ända tillbaka till första världskriget och har kallats *die geteilte Hegemonie*.³⁶ ÖVP och SÖP var statsgrundande 1945. Deras legitimitet vilade på antifascistisk grund. Många politiker från båda lägren hade t ex hamnat i koncentrationsläger 1938. Vid de första fria valen i november 1945 framstod de två stora grupperna återigen som de helt avgörande faktorerna i österrikisk politik.

Erfarenheterna från 30-talet hade emellertid visat att en förutsättning för en fri, oberoende och självständig stat var ett förpliktande demokratiskt samarbete, inte minst med tanke på att landet var ockuperat fram till 1955. Kravet på demokrati och politisk stabilitet gjorde att de båda partierna, som hade 90% av rösterna, konsekvent gick samman om att bilda regering ända fram till 1966. Även efter att det permanenta koalitionsarbetet hade upphört erövrade partierna 90% av rösterna. I och med Jörg Haider gjorde sitt intåg på den nationella politiska arenan 1986 fick Österrike åter en koalitionsregering bestående av de två blocken.³⁷

Dessa båda block, eller om man så vill parti- och klasskulturer, har definierats socialt och ideologiskt på följande sätt. Å ena sidan fanns en stark socialdemokrati som attraherade arbetarklassen och som försåg denna med ett gemensamt värdesystem. Det röda Wien under 1920-talet är exemplet per excellence. Men även utanför Wien i urbaniserade miljöer fanns en stark korrelation mellan socialdemokratin och arbetarklassen – tillhörde man arbetarklassen var man också organiserad socialdemokrat. Detta var en speciell kultur, med institutioner, nätverk, sociala organisationer, förebilder och drömmen om välfärd och en rättvis fördelningspolitik.³⁸

På den andra sidan fanns ett parti, ÖVP, dominerat av den katolska kyrkans uppfattning om hur den moderna industristaten skall vara inrättad. Den österrikiska lantbefolkningen, men också stora delar av affärslivet, den akademiska världen och ämbetsmännen utgjorde partiets väljarunderlag.³⁹

Gemensamt för de båda partierna och de båda blocken – *die Lager* – var tron på statens dominerande roll. Staten skulle vara den instans som reglerade samfundets utveckling och sörjde för medborgarnas välfärd. Denna sk *delade hegemoni* hade ett korporativt drag, i den meningen att den politiska eliten upprättade ett kontrakt mellan sig och medborgarna. Tron på överheten, på *der Obrighkeitsstaat*, har djupa traditioner i Österrike och kan till dels förklara varför en sådan utveckling varit möjlig.⁴⁰

Under det politisk-parlamentariska systemet utvecklade sig politiska strukturer – en annan mentalitet – för att styra den samhällsliga utvecklingen. Ett korporativt system bestående av ett tätt samarbete mellan arbetstagar- och arbetsgivarorganisationer och regeringen blev resultatet. Detta har också kallats *Socialpartnerschaft*. Avgörande för Österrike var den maktindelning som infördes, ett *Proporzsystem*, som förutsatte att den enskilde tillhörde ett av de båda lägren för att göra karriär inom den av staten kontrollerade verksamheten. Denna maktindelingsnyckel kom även att fungera under perioden då den stora koalitionen inte satt vid makten.⁴¹

Det österrikiska politiska systemet hade sitt pris. Så länge de två stora partierna kunde garantera en hantering av de löpande politiska problemen, en framgång i riktning mot större välfärd och en tryggad vardag, kunde detta system fungera, trots en större inkomstspridning än t ex i de nordiska länderna. Maktfördelningen, de interna uppgörelserna, medförde risk för korrruption, maktmissbruk och skandaler. Österrike har också drabbats av ett flertal skandaler, som t ex den sk VOEST-affären.⁴²

Strategiska överväganden mellan ÖVP och SPÖ i samband med denazifieringsprocessen är ett sådant exempel. Båda partierna har naturligtvis starka anti-nazistiska värderingar men i sin strävan att behålla såväl som fördela makten påverkades på sikt hela det politiska systemet i en bestämd riktning.⁴³

A typical Proporz deal would involve one party agreeing clemency for a former Nazi sponsored by the other party in return to an equivalent bending of the rules in favour of its own candidate. Such procedures were unlikely to foster a belief in democracy in the population, let alone among those Nazis who were in turn – or simultaneously – reviled, courted and ‘rehabilitated’.⁴⁴

Det intressanta med maktindelningen innebar emellertid att aktörerna kunde utnyttja Proporzsystemet för egen vinning. Resultatet blev ett förnekande av den stora massans politiska förmåga. I stället för att integrera de liberala demokratiska grunddragen i befolkningen utnyttjade parterna den politiska miljön som karaktäriserats av rasism och stark auktoritetstro. En så hög grad av konsensus hade både politiska och ekonomiska förtjänster men arvet från det förflutna, *Vergangenheitsbewältigung*, sattes på undantag. Den politiska sekulariseringen som de allierade hade föresatt sig sköts på framtiden. Den eftersträfvade politisk stabiliteten hade således ett pris.

The postwar mentality showed an inability to tolerate high levels of political conflict. Social partnership and consensus were regarded as guarantors against past tragedies of civil war and foreign occupation. Experiments were regarded with suspicion and ultracautiousness forced the parties into rigid mould. Formal democracy had been achieved but had not fully matured.⁴⁵

Den post-nazistiska politiska kulturen i Österrike kan sägas ha varit auktoritär, hyperstabil och apolitisk – en *Demokratatur*.⁴⁶ Någon plats för ett liberalt parti hade egentligen inte funnits. Med hotet mot välfärdsstaten, det förhärskande politiska systemet satt under press, och Haiders uppdykande på scenen, kom Österrikes demokratiska system att utmanas och landets politiska kultur att ifrågasättas. Den så välkända österrikiska modellen hade rämnat i fogarna.

Tyskland

Till skillnad från Österrike hölls det ockuperade Tyskland ansvarigt för Nazi-tysklands illgärningar. Österrike kunde därför efter kriget bygga vidare på politiska traditioner från före kriget medan västtyskarna tvingades in i en

process som från grunden skulle introducera och succesivt inlemma dem i en annorlunda och mera västororienterad politisk miljö. Det övergripande syftet var att uppnå en stabil politisk utveckling som inte fick äventyra världsfreden ytterligare en gång.

Under hela Förbundsrepublikens existens har farhågor funnits angående det politiska systemets stabilitet. Dessa farhågor baserades inledningsvis på att Förbundsrepubliken grundades endast ett par år efter det att Nazityskland hade kapitulerat. Ockupationsmakter och tyska politiker hade i återuppbyggnadsarbetet att ta hänsyn till inte bara arvet från nazitiden utan också att utveckla och främja demokratiska attityder och värderingar hos befolkningen i stort. Syftet var "to provide conditions under which a more democratic life would grow and flourish"⁴⁷ genom, som vi sett, denazifiering, "re-education", decentraliserat partisystem och genom lokalt självstyre.

Under efterkrigstiden har "the German Question" för det mesta knutits till delningen av Tyskland. Detta är emellertid en alltför snäv tolkning. I själva verket berör den tyska frågan ett mycket större spektrum av frågor och problemställningar. Såväl Tysklands förhållande till sina grannar och Europa i övrigt som Förbundsrepublikens demokratiska utvecklingen och nationella identitet har varit av fundamental betydelse.

Förbundsrepublikens första kansler, Konrad Adenauer, försökte lösa många av dessa frågor. Efter första världskriget hade Adenauer varit tillskyndare av Preussens delning och propagerat för bildandet av en rhenländsk stat. Det har diskuterats i vad mån Adenauer egentligen var separatist eller ej, men primärt handlade han efter övertygelsen att Tysklands centrum borde förskjutas västerut mot Rhenlandet och följas av ett tyskt samarbete med Frankrike och Västeuropa. Adenauer kom på 50-talet att förknippas med Bonn-republikens västintegration och med föreställningen om skapandet av ett Europas Förenade Stater med deltagande av Tyskland. Varje åtgärd som bidrog till stärkandet av Förbundsrepublikens autonomi, innebar en starkare knytning till Väst.⁴⁸

Många av Förbundsrepublikens egenintressen, som t ex återföreningen, kom således att underordnas det övergripande målet att integreras i den västliga hemisfären med individualitet, kreativitet och pluralism som honnörord. En fundamentalt viktig förutsättning för denna integration var att den politiska utvecklingen i Förbundsrepubliken var och förblev stabil och utan konflikter.

Under hela efterkrigstiden fram till återföreningen hade det västtyska politiska etablissemanget utvecklat en politisk kultur, en konsensuspolitik, med den stora koalitionen 1966–69 som främsta exemplet. Utmärkande för denna centristiska konsensuspolitik har varit att extrema politiska varianter från såväl extremvänstern som extremhögern inte fått stjälpas skapandet av det västtyska demokratiska projektet.⁴⁹

En allmän uppfattning vid Förbundsrepublikens fyrtioårsjubileum 1989 var att republiken var en såväl ekonomisk som en demokratisk succe. Diskussioner har emellertid förts alltsedan Förbundsrepublikens födelse om det liberala demokratiseringsprogrammet har varit en framgång. Den pragmatiska kon-

sensuspolitiken har varit en nödvändig men inte en tillräcklig förutsättning för att göra västtysken till en god demokrat.

Å ena sidan gör en mycket stark tradition gällande att Förbundsrepubliken helt och fullt integrerats i väst under perioden 1949–1989. Å andra sidan kan denna problemställning kvalificeras genom att skilja mellan kulturell integration och ekonomisk, militär och politisk integration i Västeuropa. Följdfrågan blir i så fall om institutionella kopplingar till väst enbart varit framgångsrika i områden som rör försvarsallianser och ekonomiska sammanhang medan den politiska kulturen inte i samma utsträckning har påverkats av den institutionella kopplingen till Väst.

I analysen *Germany transformed*⁵⁰ hävdar Baker et al (1979) att Västtyskland under tre decennier hunnit ikapp mera etablerade västliga demokratier i termer av "Civic Culture".

One of the most dramatic changes affecting the West German electorate has been the transition from a subject political culture to a truly "Civic Culture"... Throughout the 1970s, the German population continued to express almost universal satisfaction with the democratic system. German democracy is apparently better rooted today than at any previous time in history.⁵¹

Utgångspunkten för analysen i *Germany transformed* av den förändrade politiska kulturen är den relativt mörka bild av den tyska demokratin som ges av Gabriel Almond och Sidney Verba i *The Civic Culture*.⁵² Enligt Almond/Verba var det demokratiska styrelseskicket mot slutet av 1950-talet endast svagt rotat hos den tyska allmänheten. Den tyske väljaren var visserligen välinformerad, men visade ingen spontan stolthet över det rådande politiska systemet: Tysklands politiska kultur karaktäriserades som passiv och resultatinkriktad. Baker m fl menade att denna negativa bild inte längre var giltig. De demokratiska värdena hade med 70-talet blivit fast förankrade hos västtyskarna. Författarna behandlar utvecklingen av väljarnas allmänna stöd för demokratin, känslan av att kunna påverka beslutsprocessen, aktiviteter i form av deltagande i informella politiska diskussioner samt nivå och form av politiskt informationshämtande. Slutsatserna är entydiga. Vid övergången till 80-talet rådde god överensstämmelse mellan existerande politisk struktur och kultur.

Politisk stabilitet och integration i Väst har varit viktiga hörnstenar i Västtysklands övergång från ett auktoritärt till ett demokratiskt sinnat samhälle, från ett land i ruiner till en ekonomisk stormakt och från ett fragmenterat och socialt polariserat partisystem till ett konsensusinriktat politiskt etablissemang. Denna övergångsfas fortgår alltjämt och med 90-talets politiska omvälvningar inleddes en ny fas i Tysklands historia. Först med DDR:s uppgång i Förbundsrepubliken har konsensuspolitiken på allvar kommit att utmanas och denna politiska traditionen kan för närvarande sägas stå inför en omprövning. Till skillnad från Österrike är tendensen inte i första hand högerpopulistisk.

Den tredje kraften – det liberala och/eller nationella programmen

Die geteilte Hegenomi och *den pragmatiska konsensuspolitiken* hade i Österrike respektive Förbundsrepubliken varit de fundament som den stabila post-nazistiska politiska utvecklingen kunde bygga vidare på. I båda länderna fanns en parlamentarisk opposition, som såg det som sin främsta uppgift att utmana etablissemang, motverka tröghet och maktmissbruk från de två stora partierna, antingen de regerade var för sig eller ingick i en *grand alliance*.⁵³ Denna kategori har allteftersom ändrat karaktär och fokus beroende på samhällsliga förändringar och den politiska agendans utseende i de båda tyska staterna under efterkrigstiden. Förutom närvaron av liberala och nationella projekt har såväl ekologiska som anti-establishmentrörelser varit företrädade. I ett jämförande perspektiv finns det stora likheter men också avgörande skillnader mellan Österrike och Förbundsrepubliken, när det gäller den tredje kraften.

Österrike

I februari 1949 grundades *VdU (Verband der Unabhängigen)* av två journalister, Herbert Kraus och Viktor Reimann. Om dessa båda kan sägas att deras politiska hållning var en blandning av konservativ-kristliga, liberala och nationella drag. Ingen av dem hade något förflutet inom nationalsocialismen. Reimann hade emellertid i sin journalistiska gärning gjort mycket starka antisemitiska uttalanden.⁵⁴ Ambitionen var att bilda ett mittenparti, ett reformparti mellan vänstersocialismen och den katolska högern.⁵⁵

Innan partiet bildades diskuterade de allierade och den österrikiska regeringen om Österrike förutom SPÖ, ÖVP och KPÖ kunde tillåta ett fjärde parti. Med tanke på att ett sådant mycket väl kunde tänkas appellera till väljare med förflutet inom nationalsocialismen vände sig framförallt den amerikanska ockupationsmakten mot förslaget. Ett annalkande kallt krig ändrade förutsättningarna. USA såg en större fara från kommunisternas sida än från nationalsocialismen och accepterade bildandet av ett fjärde parti.⁵⁶

Partiet fick 11,7% av rösterna vid nationalrådsvalet 1949 och erövrade 16 mandat. VdU tog röster från både SÖP och ÖVP och blev det tredje största partiet, före KPÖ. Valresultatet utmanade den sittande regeringen, som efter förhandlingar enades om att utesluta VdU från regeringssamarbetet och att fortsätta koalitionsarbetet.⁵⁷

Nästan en halv miljon väljare som sedan krigsslutet p g a sitt nazistiska förflutna inte tidigare hade haft rösträtt, fick nu rätt att gå till valurnorna. Partiet riktade primärt in sig på dessa som såg sig som ”rättslösa” österrikare, vilka hade känt sig överkörda av koalitionsregeringens sätt att hantera denazifieringsprocessen. Detta missnöje utgjorde i någon mån partiets *raison d'être*. För övrigt bestod VdU:s väljarkår av hemvändande krigsfångar, fördrivna tyskar, en stor grupp förstagångsväljare, antiklerikala bönder samt nationalliberalt sinnade småborgare.⁵⁸

Att precisera partiets ideologi är svårt. Det fanns ett spänningsförhållande mellan å ena sidan den liberala falangen och å den andra nationalisterna. De senare avvisade kategoriskt liberalismen. Inom partiet rymdes företrädare för konservativa, liberal-reformistiska och moderata socialistiska idéer. Det grundläggande elementet var den nationella tanken, vilket skall förstås nationell i betydelsen tysknationell. VdU tog därmed också avstånd från en separat österrikisk identitet. I realiteten försökte partiet i sitt program lansera tanken på att Österrike inom ett framtida supranationellt Europa kunde förbli en del av det tyska folket (*Volk*). Partiet kunde acceptera politisk separatism i form av stater men den överordnade kategorin var begreppet *Kulturnation*.⁵⁹

I presidentvalet 1951 erhöll partiets kandidat 15,4% av rösterna, därefter föll partiet igenom p g a interna strider, främst beroende på det omöjliga i att förena nationella och liberala idéer. Proporzsystemets styrka och Österrikes ekonomiska tillväxt och byggandet av välfärdsstaten försvårade för partiet att göra sig gällande i den inrikespolitiska debatten. Vidare hade missnöjet med denazifieringen klingat av och frågan om Österrikes nationella identitet var i mitten på femtioalet inte längre någon avgörande punkt på den politiska agendan. Partiet upplöstes och FPÖ bildades 1955 efter samgående med *Freiheitspartei*.⁶⁰

Händelserna 1955 är i sig typiska för spelet mellan partiets ideologiska front, pragmatiska politik och väljarkår såsom det kom att se ut fram till att Jörg Haider tog över 1986. Å ena sidan försökte FPÖ i likhet med VdU bygga vidare på Österrikes nationalliberala traditioner med rötter helt tillbaka till 1848 och som hade spelat en icke oväsentlig roll i Österrikes politiska liv under dubbelmonarkin och den första republiken. Genom att den nationella frågan inte längre hade samma mobiliseringskraft som tidigare betonade FPÖ sin roll som det liberala alternativet mellan de två stora, som värnade om den enskilda individen.⁶¹ Å andra sidan hade VdU splittrats som ett resultat av en inre maktkamp mellan å ena sidan den nationellt orienterade landsbygden och det urbaniserade och liberala Wien, där den förstnämnda falangen gick vinnande ur striden.⁶² I så motto hade den nationella falangen greppet över partiet även efter 1955 trots partiets mera liberala framtoning. Väljarkåren såväl som partiets politiska kärna dominerades fortfarande av personer med ett nazistiskt förflutet.⁶³

Partiet försökte sig på olika politiska strategier under åren, inte minst var kritiken mot proporzsystemet ett dominerande drag, men utan att nå någon framgång.⁶⁴ Snarare kunde partiet iakttä ett ständigt krympande väljarunderlag.⁶⁵ FPÖ såg sig alltjämt som ett nationalliberalt parti, även om den liberala falangen fortsatt var underrepresenterad. Partiprogrammen tog förutom kritik av Proporzsystemet upp antikommunismen. Men oberoende av politisk strategi och tyngdpunkt fanns alltid den tyska kulturgemenskapen med i partiprogrammet.⁶⁶

1979 bryts FPÖ:s nedåtgående trend, då partiet erhöll sex procent av rösterna.⁶⁷ Denna utveckling hade föregåtts av ett generationsskifte och modernisering av partiet. Ett genombrott för liberalismen var ett faktum, vilket skedde på bekostnad av den höger-radikala nationella falangen. I synnerhet

kom valet av representanten för de unga och progressiva, Norbert Steger, som ordförande 1980 att innebära en ökad styrka för de liberala krafterna inom partiet. Den liberala falangens position hade redan året före Steger kom till makten stärkts genom att FPÖ hade upptagits i den Liberala Internationalen. Kulmen på den liberala eran kom med regeringsamarbetet med SPÖ 1983. Till dels hade Bruno Kreisky berett vägen för denna koalition genom att under 70-talet göra FPÖ alltmera salongsfärdigt, i syfte att försvaga ÖVP.⁶⁸

Från sin plattform som ordförande i FPÖ-Kärnten, den mest nationella av Österrikes regioner, utmanade Jörg Haider 1986 Steger-falangen. Genom att Haider, efter ett stormigt partikonvent i september 1986, utsågs till ordförande i FPÖ avbröt den socialdemokratiska ledaren Franz Vanitsky samarbetet med FPÖ och utlyste nyval. Därmed var det slut på den ur efterkrigstidens historiska perspektiv unika *lilla koalitionen*.⁶⁹

Sedan Haider tagit över partiet hade omfattande förändringar skett såväl angående organisationsstruktur, partiledningens sammansättning, partiets ideologiska självförståelse som inom väljarkåren. FPÖ har rört sig långt bort från Stegers liberala linje och måste idag återigen ses som nationellt.

Maktförskjutningen inom FPÖ med Haiders alltmere diktatoriska metoder betyder att partiet reellt har blivit ett enmansparti. Det är den kontroversielle och populistiske Jörg Haider, som är partiet personifierat. Han representerar en helt ny typ av politiker, som använder media, framförallt teve, mycket medvetet. Han är motståndare till den österrikiska partistaten, för kampen för den "lille" mannen genom att motarbeta det politiska etablissemangen. Vidare kräver han Anschluss-förbudet borttaget från statstraktaten från 1955 och har uttalat att den österrikiska nationen är ett ideologiskt missfoster – *eine ideologische Missgeburt*.⁷⁰

Omstrukturering av partiet, den ideologiska förnyelsen och Haiders personlighet är en del av förklaringen till partiets framgångar i de nationella valen under hösten 1994 då man nådde fram till var fjärde väljare. *Die geteilte Hegemoni* har i Österrike utmanats från höger, från ett parti som går helt tillbaka till den omedelbara efterkrigstiden och med rötter i nationalsocialismen. Å andra sidan måste Haider och hans FPÖ också ses som ett symptom på den systemkris som drabbat de västeuropeiska välfärdsstaterna. I dagens Tyskland är Haider-fenomenet en omöjlighet, delvis beroende på att den pragmatiska konsensuspolitiken mycket tidigt penetrerade och lade under sig den tredje kraften.

Tyskland

För att förstå den tredje kraftens utveckling i Tyskland måste en analys av den politiska utvecklingen i Förbundsrepubliken skilja på en nationell och en liberal partipolitisk utveckling. Medan VdU och FPÖ blev en reservoar för såväl nationella som liberala tankar kom dessa idétraditioner i Förbundsrepubliken att splittras på en högernationell falang och ett liberalt parti FDP.

De nationella och integrationspolitiken

Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten bildades 1950. I framförallt två hänseenden förenades BHE och VdU, nämligen i betoningen av den tysknationella gemenskapen och väljarkåren. För det första såg partiet i sin Stuttgartdeklaration från 1950 en möjlighet till att samla alla tyskar – *Kulturnation* – i ett förenat Europa dvs en tysknationell gemenskap inom ramen för ett federalt Europa. För det andra hade Tyskland i kriget förlorat 24,3 % av sitt territorium till Polen och Sovjetunionen. Dessa områden hyste 1937 närmare 14 % av den tyska befolkningen som i samband med krigsslutet fördevs in i det ockuperade Tyskland. Därtill kom flera miljoner etniska tyskar som fördrevs från Central- och Östeuropa, varav det största antalet kom från Tjeckoslovakien. 1950 klassades närmare 20 % av befolkningen i Förbundsrepubliken som fördrivna (expellees) eller som flyktingar från DDR. I detta fanns en politisk sprängkraft om dessa grupper lyckades med sitt revanschistiska budskap.

BHE hade icke obetydliga framgångar. 1950 erövrade partiet 23,4 % av rösterna i delstatsvalet i Schleswig-Holstein, där 40 % av befolkningen var fördrivna eller flyktingar från DDR. I valet till förbundsdagen 1953 kom BHE att ingå i koalitionsregeringen tillsammans med CDU/CSU efter att ha fått närmare 6% av rösterna i förbundsdagsvalet. Partiet var framgångsrikt under 50-talet, vilket innebar att man tvingade övriga partier att ta hänsyn till denna grupps speciella intressen. Vändpunkten för gruppens ekonomiska och sociala integration kom i och med det tyska ekonomiska undret. Detta sk ”Wirtschaftswunder” ändrade inställningen till de fördrivna – från att ha varit en belastning blev de en tillgång genom att fylla det växande behovet av arbetskraft. Därefter gick anpassningen till det västtyska samhället snabbt och partiets intressen togs över av CDU.⁷¹

Såväl BHE som VdU försvann från den politiska arenan under 1950-talet. I Österrike ombildades partiet och fick en ny partibeteckning för att förstärka sin position som den tredje kraften. BHE däremot sögs upp i den pragmatiska konsensuspolitiken och väljarkårens intressen försvarades av den sittande regeringen. De politiska behov som återstod var i huvudsak utrikespolitiskt betingade och täcktes väl upp av CDU. Viktiga frågor var kravet på återförening med DDR samt att erhålla rätten till att återvända till de forna tyska provinserna i Central- och Östeuropa

Konrad Adenauers politik gentemot högerkrafterna medförde en neutralisering och en integrering av de tyskationella in i Förbundsrepubliken. En undersökning utförd av förbundsdagen 1952 avslöjade att 34 % av de anställda inom det tyska utrikesdepartementet var tidigare medlemmar av nazistpartiet. Detsamma gällde för andra delar av den offentliga sektorn. Dessa kategoriers lojalitet mot Förbundsrepubliken blev en viktig del av det demokratiska projektet.⁷²

Den av Adenauer iscensatta integrationspolitiken har framförallt förts vidare av Helmuth Kohl, vars balansgång mellan att bli kallad revanschist och

realpolitiker måste förstås utifrån vilka politiska behov som skall tillgodoses. Det har varit en politisk omöjlighet att finna en formel som å ena sidan motsvarar kraven från de starka nationalistiska strömningarna inom landet och å den andra är anpassad till Förbundsrepublikens speciella internationella villkor. Efter återföreningen kan detta exemplifieras med Kohls taktiska spel vid erkännande av Oder-Neisse gränsen, eller med det av Kohl och CSU blockerade tysk-tjeckiska vänskapsavtalet under våren 1995.⁷³

Integrationspolitiken har under efterkrigstiden egentligen bara utmanats från höger vid två tillfällen. *Nationaldemokratische Partei Deutschlands* (NPD) var framgångsrikt under mitten på 60-talet främst beroende på Västtysklands ekonomiska nedgång och politiska kris.⁷⁴ Partiet nådde framförallt framgång på delstatsnivå. Först med *Die Republikaner* i början av 80-talet utmanades återigen CDU. Partiet hade grundats i november 1983 av Franz Schönhuber och två avhoppade medlemmar från CSU. Partiets bärande idé kretsade kring det tysknationella med återföreningen av de båda tyska staterna som främsta mål. Vidare kritiserades immigrationen av icke-tyskar och det utländska inflytandet i Tyskland. Samtidigt har strategin varit att undvika anti-demokratiska och rasistiska uttalanden. Schönhuber försöker också avgränsa sig från extremhöger, medveten om att partiet ständigt bevakas av *Bundesamt für Verfassungsschutz*.⁷⁵

Valframgångarna har heller inte uteblivit. Redan 1989 lyckades partiet få 7,1 % av de tyska rösterna till Europaparlamentet. Antalet registrerade medlemmar ökade och framgången i Europaparlamentet medförde ökat organisationsstöd, och partiet kunde bygga ut sin partiorganisation. Inför förbundsdagsvalet 1990 var trenden att partiet för första gången skulle ta platser i förbundsdagen. Detta misslyckades. Betydande framgångar uppnåddes däremot i ett flertal delstater både före valet 1990 och inför valet 1994. Bayern, Baden-Württemberg och Berlin är några av de regioner där Die Republikaner varit framgångsrika. Efter återföreningen har emellertid partiets kurva varit i sjunkande på nationell nivå. Vid förbundsdagsvalet 1990 uppnådde partiet 2,1 % för att fyra år senare falla under 2 % strecket.⁷⁶

Jörg Haiders högerpopulism när var fjärde väljare i Österrike medan Franz Schönhuber på nationell nivå övertygar allt färre. Genom återföreningen försvann Die Republikaners viktigaste raison d'être. Schönhubers strategi att inför Tysklands erkännande av Oder-Neisse-linjen spela ut de fördrivna mot den tyska regeringen har inte heller lyckats. Kohls penetrering av den högerorienterade väljarkåren har varit alltför framgångsrik. På ett flertal områden har partiet haft motgångar. Partiets viktigaste fråga om den tyska nationen är fortfarande i Förbundsrepubliken lågt prioriterad på den politiska agendan.

De liberala – FDP

FPÖ:s liberala drag har över tid inte varit mycket mer än en ytlig ideologisk fernissa, över i grunden auktoritära och anti-semitiska drag. Partiet kan i bästa

fall sägas ha varit riktat mot det politiska etablissemanget. FDP:s liberala förankring är däremot odiskutabel. Den tyske statsvetaren Karl Rohe hävdar att liberalismen som ideologi var ett av de viktigaste och mest betydelsefulla fundamenten vid skapandet av Förbundsrepubliken: ”A politically disillusioned, privatized and wealth-creating society could best recognize itself, its interests and feelings in a new utilitarian liberal public philosophy.”⁷⁷

FDP har under hela efterkrigstiden spelat en mycket betydelsefull roll i Förbundsrepublikens politiska liv. Nationalliberala tendenser existerade inom partiet under Förbundsrepublikens första decennium. Dessa tendenser försvann i takt med att partiet allt mer satsade på Förbundsrepublikens integration i det västeuropeiska samarbetet och österut följde FDP upp socialdemokraternas och Willy Brandts Ostpolitik.

Avgörande har emellertid varit partiets roll som den tredje kraften. En av partiets ledande politiska gestalter Karl-Hermann Flach formulerade redan i början av 1950-talet att Tyskland behövde en dynamisk tredje kraft för att balansera maktmissbruk, motverka ett korporativt system enligt den österrikiska modellen, och förhindra ett system som annars kunde präglas av *Alleinherrschaft* dvs en regering bestående av antingen CDU/CSU eller SPD.

I själva verket kom den tredje kraften till skillnad från Österrike att ingå i och bli en del av Förbundsrepublikens hegemoniska system. Partiet har å ena sidan haft en vågmästarroll och därmed också en avgörande betydelse för den politiska utvecklingen och å den andra har partiets manöverutrymme varit begränsat.⁷⁸

Medan den *lilla koalitionen* mellan SPÖ-FPÖ 1983–86 i Österrike var en ovanlig konstellation i den österrikiska efterkrigspolitiken har FDP deltagit i merparten av Förbundsrepublikens regeringskoalitioner sedan staten bildades 1949. Även om FDP:s syn på sig själv som en representant för organiserad politisk liberalism är en idealbild kan det dock hävdas att partiet har haft en korrektiv funktion såväl i regeringsställning som i opposition, med förmågan att slå vakt om liberala värderingar och ideal i ett samhälle som historiskt sett präglats av andra ideal.

Den från Adenauereran knäsatte centristiska konsensuspolitiken medförde att den tredje kraften i FDP:s tappning tidigt blev en del av det politiska etablissemanget. Genom De grönas uppdykande på den politiska scenen i slutet på 1970-talet utmanades den etablerade trepartikonstellationen. Genom DDR:s uppgång i Förbundsrepubliken har det politiska etablissemanget ånyo utmanats, inte minst genom att PDS (*Partei Demokratischen Sozialismus*) i det senaste valet visade sig mera livskraftigt än väntat.

Den nationella frågan är fortsatt ingen prioriterad angelägenhet på den västtyska politiska agendan. Ett förändringens tecken inom det liberala lägret kan emellertid ses i det faktum att den nykonservative historikern Rainer Zitelmann numera ingår i FDP med det uttalade syftet att stärka partiets nationalliberala falang. Zitelmann och andra nykonservativa vänder sig framförallt mot att 68-årsgenerationen dominerar det offentliga samtalet. Denna

liberala vänsterfalang ”is suppressing national pride” enligt de nykonservativa.⁷⁹ Huvudfrågan rör således rätten till att känna nationell stolthet som tysk. Förstärks denna tendens inom Förbundsrepublikens liberala parti har FPÖ och FDP i någon mening ökat sin minsta gemensamma nämnare, nämligen den nationella frågan.

Systemskiftet – kriser, symptom och missnöje

Murens fall och Sovjetunionens kollaps innebar att etablerade politiska strukturer i såväl Östeuropa som Västeuropa kom att utmanas och förändras. För Österrikes och Tysklands del infinner sig frågan om den post-nazistiska politiska kulturepoken såsom den hade utvecklats sig under hela efterkrigstiden är avslutad. Står de historiskt mycket stabila partisammansättningarna i både Österrike (*Die geteilte Hegemoni*) och Förbundsrepubliken (*pragmatiska konsensus*) inför en systemförändring – *Systemwechsel*?

Haiders framgångar kan ses som ett uttryck för att det österrikiska samhället inte bearbetat den latent fascism som redan kunde registreras i opinionsundersökningar 1947 och som i någon mening sedan dess har konserverats och bevarats av VdU och dess efterföljare FPÖ. Å andra sidan måste Haiderfenomenet förklaras med att de traditionella politiska makthavarna inte haft förmågan att förutse och reagera på de senaste decenniernas politiska, ekonomiska och sociala förändringar. I Tysklands fall infinner sig frågan om de tyska republikanernas ringa framgångar i det senaste valet enbart kan förklaras med att det västtyska samhället via sina institutioner och i det offentliga samtalet ständigt utövar någon form av *Vergangenheitsbewältigung*, med *die Historikerstreit* som främsta exempel?

Bakgrunden till högerpopulismens framgångar är bl a att migrationsströmmarna förändrat den etno-nationella sammansättningen i flera av de västeuropeiska staterna med konsekvenser för den statsbärande etniska gruppens självsyn. Västeuropas stater har haft svårigheter att på ett tillfredställande sätt möta de problem som uppstått i samband med de ökande migrationsströmmarna och trycket från dessa i kombination med konjunkturnedgång och åtföljande arbetslöshet är strukturella faktorer som mycket väl kan få långtgående samhällsliga konsekvenser. Kärnfrågan är om de värden som så intimt förknippas med den västeuropeiska välfärdsstaten håller på att gå förlorad. Mera generellt kan en tendens som går från en i någon mening homogen kultur med nationalstaten som ideal mot en mera mångfacetterad och multikulturellt samhälle skönjas. I både Tyskland och Österrike innebär denna utveckling ånyo en konfrontation med begrepp som identitet, nation, xenofobi och populism. Vilka tendenser och utvecklingslinjer kan således skönjas framöver i de båda tyska staterna?

Tyskland – tendenser och utvecklingslinjer

Det tyska samhället befinner sig för närvarande i sin största omvandlingsperiod sedan andra världskriget. Det är främst det politiska systemets roll i denna omvandling som står i fokus. De förändringar som skett i det tyska samhället under det senaste årtiondet är så omfattande och grundläggande att det är berättigat att tala om en utmaning mot det rådande politiska systemet, en utmaning som inte bara är utrikes- utan även inrikespolitiskt betingad. Inrikespolitiskt har emellertid denna systemkris inte inneburit några anmärkningsvärda framgångar för högerpopulismen. Snarare är det så att utvecklingen är mer sammansatt än så.

Av avgörande betydelse för en bedömning av det politiska livet framgent i Förbundsrepubliken är den sk återföreningen av de båda tyska staterna. Samgående innebär att Förbundsrepubliken har ändrat karaktär såväl geografiskt, konstitutionellt, befolkningsmässigt som socialt, kulturellt, politiskt, och ekonomiskt i förhållande till övriga Västeuropa. Än en gång tvingas delar av den tyska kulturnationen i Centraleuropa genomgå en nationsbyggandeprocess. Nästan 120 år tidigare hade en liknande process påbörjats med den lilltyska lösningen som utgångspunkt. 1990 var svaret på den tyska frågan den västtyska modellen. Systemskiftet betydde för 16 miljoner östtyskar att de måste gå ifrån ett system, där det gällt att vara solidarisk med ett socialistiskt samhällssystem till ett system med individualitet, kreativitet och pluralism som honnörsord, men också med risker för utslagning.⁸⁰

På vilket sätt kommer återföreningen att påverka och förändra den politiska kulturen i Förbundsrepubliken? Ännu är det för tidigt att göra några bedömningar. Men icke desto mindre kan man fastslå att det i dagens Tyskland finns två politisk kulturer som existerar sida vid sida.

Det är naturligtvis svårt att bedöma vad fyrtio år av socialiststyre har inneburit för medborgarna i det forna DDR. I någon mening kan DDR representera en kombination av den preussiska statstraditionen och socialistiska ambitioner med drag av étatism, formalism, idealism och konflikträdsla. DDR:s fundament och legitimitet vilade ytterst på doktrinen att staten var det antifascistiska tyska alternativet. Genom att DDR vid sina första fria och demokratiska val i mars 1990 valde att upplösa staten för att därefter gå upp i systerstaten har Förbundsrepublikens statskonstruktion och demokratiska traditioner kommit att bli basen för det samlade Tysklands nya identitet. Det historiska arvet från DDR har däremot inte upphört att verka och kommer att få betydelse framgent för det politiska livet i Tyskland.

The cultural differences between the two parts of Germany will be felt longer than the economic ones. Economy and culture have very different historical rhythms, and political mentalities can survive even if the social and economic structures and the ways of life which created them have changed dramatically.⁸¹

Fem år efter återföreningen kan vissa iakttagelser göras med hänsyn till den inrikespolitiska utvecklingen i Tyskland. Enkelt uttryckt är det frågan om två historiska processer som möts på den politiska arenan. Reellt rör det sig om två politiska rörelser som hämtar kraft från å ena sidan den spänning som kommer av att en stat går upp i en annan, mellan förlorarna och vinnarna – Osis och Wessis. I valet 1994 lyckades PDS erövra 30 platser i förbundsdagen, vilket gjorde att prognoserna från 1990 kom på skam. SED:s efterföljare hade ingen framtid i ett återförenat Tyskland, hette det.⁸² En tänkbar förklaring till framgångarna under 1994 är att partiet lyckats etablera sig som ett östtyskt alternativ; ett försvar för östtyskarna intresse gentemot det västra Tyskland. I så motto måste PDS:s relativa framgång i första hand förklaras med förmågan att fånga upp missnöjesyttringar och i andra hand med det kommunistiska budskapet.⁸³

Den andra kraftkällan ugörs av den politiska utveckling som främst har att göra med Västtyskland som framgångsrik västeuropeisk ekonomisk och numera också politisk stormakt. Men det fanns också negativa sidor som Berufsverbot, terrorism och en viss oförmåga att göra upp med det nazistiska förflutna. Därtill kom en post-materialistisk generation som blev obekvämlig och ifrågasatte succén.

Varnande röster höjdes tidigt från olika läger mot det stora take over projektet, inte minst av den socialdemokratiska Oscar Lafontaine. Den stora vattendelaren i tyskt politiskt liv uppstod i samband med återföreningen. Men innan dess hade den pragmatiska konsensuspolitiken som präglade det västtyska etablissemangets politiska kultur utmanats av de grönas framgångar under 70- och 80-talen.

Denna självklara politiska mittfåra blev alltmera ”uppluckrad” efter återföreningen 1990. Utrikespolitiskt var detta inga problem. Tyskland var suveränt och den inre politiska utvecklingen en egen angelägenhet. Det kan tentativt hävdas att en radikaliserings av den tyska inrikespolitiken har ägt rum. I det kortare perspektivet kan denna förändrade bild förklaras av tre faktorer som i första hand gynnat den yttersta högern.

För det första den ekonomiska situationen, med en procent tillväxt 1992 och med nära nog nolltillväxt under 1993, stor arbetslöshet och besvikelse över Kohlregeringens oförmåga att uppfylla sina löften från 1990. För det andra flykting- och migrationspolitiken med det nynazistiska våldet i kölvattnet som under 1991–92 överskuggade alla andra frågor i Tyskland. 1983 hade Förbundsrepubliken 20 000 asylsökande. Efter återföreningen har Tyskland i runda tal tagit emot närmare två miljoner asylsökande, etniska tyskar och illegala invandrare. Dessa frågor såväl som frågan om turkar och andra gästarbetares krav på att efter decennier i Tyskland få tyskt medborgarskap har satt fingret på frågan om den tyska identiteten.

Republikanerna misslyckades i valet 1994, delvis beroende på att ekonomin är på väg uppåt och att Tyskland har skärpt sina asyllagar och därmed begränsat denna invandring. En högerkantring hos CSU, CDU:s systerparti i

Bayern, kan också tänkas ha tagit röster från republikanerna. Den relativa framgången för CSU innebär att koalitionsregeringen får ett högerinslag man inte haft tidigare.

I skuggan av extremhögern och på den motsatta sidan av det tyska politiska spektrumet äger ytterligare en mobilisering rum som är en utmaning mot den traditionella konsensuspolitiken. De gröna som hade sin uppgång i slutet av 70-talet och under 80-talet med en tillfällig nedgång under det senaste decennieskiftet var 1992 representerat i 12 av de 16 delstaterna och ingick i koalition med SPD. Partiet har bl a tagit röster från FDP i flertalet delstatsval. Alliance 90/De gröna är åter i parlamentet efter 1994 års val med 7,3% av rösterna.⁸⁴ De gröna såväl som extremhögern ifrågasätter viktiga aspekter av den tyska integrationen men från olika utgångspunkter. I båda fallen handlar det om reaktioner på värdemässiga och kulturella förändringar i det tyska samhället under de senaste decennierna.

Båda partierna kan sägas ha agiterat för den "tredje vägen" som enklast kan beskrivas negativt dvs att Tyskland inte skall ingå i NATO eller i EU. De gröna ser ett lågskaligt ekologiskt samhälle med korta beslutsprocesser och utan överstatliga byggnader, medan extremhögern vill ha ett starkt Tyskland fritt och oberoende. Motpolerna inom det politiska spektrumet har således det gemensamt att de är kritiska mot det återförenade Tysklands västliga institutionella kopplingar.

Reublikanerna, De Gröna och PDS representerar politiska krafter som på olika sätt och utifrån olika utgångspunkter kommit att påverka och förändra den politiska kulturen i Tyskland. Den politiska stabiliteten har utmanats inte bara från höger utan även av andra krafter som representerar en annan samhällssyn än etablissemangets. Den tredje kraften är ytterst sammansatt och splittrad. Icke desto mindre representerar den en utmaning mot det rådande politiska systemet.

Österrike – ökad politisk polarisering

1986 dominerades den politiska agendan i Österrike av den sk Waldheim-affären och FPÖ:s relativa framgång. Presidentvalet och valet till nationalrådet 1986 markerade en förändring i förhållande till den period som under efterkrigstiden har präglats av maktindelningen mellan de två stora partierna. Kvinnorörelsen, de gröna och olika former av medborgarinitiativ hade förekommit tidigare men Haiders och FPÖ:s framgångar var det främsta symptomet på att Kreisky-eran tagit slut och därmed hade också ett grundskott avfyrats mot det rådande Proporzsystemet. 1986 markerade också en förändring i förhållande till myten om den framgångsrika österrikiska modellen genom att antisemitism såväl som Kurt Waldheims förflutna kom att få betydelse för valkampanjen.

1986 röstade 84% på ÖVP och SÖP medan 16% fördelades på andra partier såsom FPÖ och de gröna. För det sistnämnda partiet innebar detta att man

erövrade åtta mandat vid parlamentsvalet. De två stora partierna hade således förlorat sina "Stammwähler" och *Die geteilte Hegemonie* upplevdes som en anakronism av delar av väljarkåren.

Österrikarnas affektiva bindningar till de två stora partierna hade sedan mitten av 70-talet börjat avta. Det förändrade väljarbeteendet måste ses mot bakgrund av de socioekonomiska och demografiska förändringar Österrike genomgått sedan 60-talet. Kreisky hade under ett antal år lyckats neutralisera effekterna av dessa förändringar. 1986 års val synliggjorde även politiskt dessa förändringar.⁸⁵ Kombinationen av välfärdsstatens kris och ett yttre tryck, främst i form av en ökad flyktingström, kom under 90-talet att sätta Österrike under press.⁸⁶

Migrationen till Österrike från Central- och Östeuropa efter kommunismens fall och den främlingsfientlighet detta medförde stärkte högerpopulismens möjligheter att intervensera på den politiska agendan.

Österrike har en lång historisk tradition som ett mångnationellt samhälle. Wien var i någon mening en "melting-pot" före första världskriget. I denna mångnationella miljö växte nationella motsättningar fram bl a med en omfattande anti-semitism. Likaså fanns det under 1960-talet motsättningar mellan turkiska och jugoslaviska gästarbetare och den inhemska befolkningen. Men på det stora hela fanns det inget utrymme för högerkrafterna att exploatera främlingsfientlighet, inte minst beroende på att denna utländska arbetskraft var en förutsättning för det österrikiska välfärdsbygget. Snarare var det så att Österrike hade ett rykte om sig att föra en human och liberal flyktingpolitik.⁸⁷

Vid övergången till 1990-talet förändrades bilden. Det var inte fråga om någon dramatisk ökning av talet asylsökande. Visserligen hade de asylsökande konventionsflyktingarna 1989 (15 790) fördubblats i förhållande till 1985 (6 724) års siffror, men i absoluta tal var antalet försumbart. Närmare 35 000 politiska flyktingar hade kommit i samband med krossandet av Solidaritet i Polen 1981. 1992 uppgav de österrikiska myndigheterna att antalet gästarbetare var 283 670, vilket översteg siffran från 1973 med 50 000. I takt med eskaleringen av konflikten på Balkan ökade antalet flyktingar från detta område till Österrike, inte minst beroende på landets geografiska belägenhet. 1991 hade 67 000 flyktingar kommit över gränsen, vilket gjorde att Österrike proportionellt sett hade tagit emot fler flyktingar än Tyskland. Strömmen av flyktingar och de reaktioner denna väckte bland befolkningen fick myndigheterna att stänga gränsen mot öster. Opinionsundersökningar under 1990 visade på att två tredjedelar av befolkningen ansåg att Österrike tog emot för många flyktingar.⁸⁸

Den uppkomna situationen var politiskt exploaterbar. Detta utnyttjade FPÖ och Jörg Haider. Under hösten 1992 kulminerade Haiders utlänningsfientlighet med den av FPÖ initierade folkomröstningen *Österreich zuerst*. Denna blev ett nederlag för Haider. Den kraftigaste reaktionen mot Haiders referendum kom den 23 januari 1993 då 250 000 österrikare demonstrerade mot Haiders utlänningsfientlighet. Trots demonstrationen hade Haider lyckats samla 417

278 (7,4%) röster.⁸⁹ Även om resultatet var ett nederlag för FPÖ hade partiet lyckats med att bestämma den politiska agendan.

Detta initiativ har partiet bibehållit sedan 1992. Partiledaren koncentrerar sig på ämnen som kan karakteriseras som systemkritiska och har visat prov på betydande politisk skicklighet. Han spelar på politikerföraktet, är folklig, behärskar massmedia, ställer de små hårt arbetande människorna mot de privilegierade och korrumperade. Detta i kombination med en fokusering på olösta flyktingfrågor, som blivit en symbolfråga för fördomar och bekymmer, ger honom och hans parti ett försprång i förhållande till de etablerade partierna. Politiska motgångar, som i det österrikiska EU-valet eller när han propagerat för en tredje republik med mera makt till presidenten på bekostnad av parlamentet, tycks enbart ha stärkt Haider. Han har insett att en alltför högerideologisk profilering missgynnar partiet. 1993 bröt t ex sig en falang ur partiet pga av Haiders extrema nationalistiska hållning. Denna grupp bildade tillsammans med tidigare FPÖ medlemmar ett eget parti, *Liberal Forum*, under ledning av Heide Schmidt.⁹⁰

I valet 1994 hade FPÖ stor dragningskraft på manliga väljare, framförallt yngre arbetare. Partiet blev det näst största partiet bland unga väljare (25%). Den manliga dominansen är markant med 60%. Förklaringen ligger i partiets kvinnouppfattning. Jämställdhetsfrågan är ingen angelägenhet för partiet. 33 % av fackutbildade arbetare röstade på FPÖ. Av arbetslösa och manliga pensionärer hade 30% valt FPÖ. Väljarnas motivering för att lägga sin röst på FPÖ var till en övervägande del en protest mot de etablerade partiernas makt. 75 % motiverade detta med FPÖ:s kamp mot komplexet privilegier/skandaler. I övrigt hade väljarkåren motiverats av invandrar- och flyktingfrågan och Haiders personlighet. I så motto måste FPÖ:s framgång i första hand ses som ett känslomässigt anti-votum.⁹¹

FPÖ:s framgångar har inneburit en ökad polarisering av det politiska livet i Österrike. Under förutsättning att ÖVP fortsatt kommer att förlora väljare kan den traditionella kampen mellan vänster och höger, mellan socialdemokraterna och det österrikiska folkpartiet, mycket väl ersättas av en vänster och en ny och mera radikaliserad höger.

Jörg Haiders framgångar är utan jämförelse i Västeuropa. Till skillnad från Tyskland har i Österrike den tredje kraften under 90-talet formulerat och bestämt landets politiska agenda. Fenomenet är komplext och de historiska jämförelser som görs med Haider kräver att FPÖ ses som något mer än ett protestparti.

Slutord

Genom axelmakternas nederlaget i andra världskriget fick västmakterna en andra möjlighet att påverka den politiska kulturen i de två tyska staterna i riktning mot en demokrati av västeuropeisk modell. Övergången från *Obrig-*

keitsstaats-traditionen till en *civic culture*-tradition – en *Teilnehmer*-tradition – kom emellertid att ske på olika villkor i Österrike och Förbundsrepubliken. Denna övergångsfas bestämdes ytterst av hur de allierade såg på ansvarsfrågan i andra världskriget. Tesen om Österrike som ett offer för Hitlertyskland gav staten en ansvarsfrihet som inte i lika grad krävde omfattande ingrepp i statsbildningen efter 1945.

Medan den post-nazistiska kulturen i Österrike kunde bygga vidare på en viss kontinuitet från 20- och 30-talen kom Förbundsrepublikens institutionella strukturer tydligare att bryta med det förflutna. Republikens fundament blev på det sättet i sig en uppgörelse med det nazistiska förflutna – en *Vergangenheitsbewältigung*. För det andra blev Tyskland en viktig del av Öst-Väst konflikten, med ökad fokusering på statens inrikes- såväl som utrikespolitiska agerande. Österrike kunde på ett annat sätt gå vidare i skuggan av händelserna i Tyskland. Här låg en avgörande skillnad mellan de båda tyska republikerna

Båda staternas välfärdsprojekt förutsatte en politiskt stabil utveckling. I Österrike blev de två stora partierna från mellankrigstiden garanter för modernisering och ekonomisk tillväxt. Dominerande drag i den politiska kulturen var *den suveräna och neutrala nationalstaten, konsensusdemokratin, maktindelningen och proporzsystemet*. Politisk stabilitet och integration i väst var viktiga styrprinciper för Förbundsrepublikens demokratiska och ekonomiska projekt. Medlet för att uppnå jämställdhet med övriga västeuropeiska stormakter blev den av Adenauer initierade *pragmatiska konsensuspolitiken*.

Ekonomisk tillväxt och ökad välfärd kännetecknade båda staternas utveckling under 50- och 60-talen. Det av väst iscensatta demokratiseringsprojektet kom emellertid att utvecklas olika. Österrikes hegemoniska politiska system passiviserade inte medborgarna, snarare tvärtom. Men maktindelningen mellan de två stora byggde på ett korporativt system med en svagare förankring av demokratiska normer. Sozialpartnerschaft-systemet krävde godkännande men inte deltagande.

Förbundsrepublikens politiska struktur rymde inget sådant system. Almond och Verba menar i *The Civic Culture* att det demokratiska styrelseskicket mot slutet av 1950-talet endast var svagt rotat hos den tyska allmänheten. Andra forskningsresultat hävdar att det i slutet av 70-talet rådde god överensstämmelse mellan existerande politisk kultur och struktur, syftande bl a på Förbundsrepublikens liberalt och demokratiskt förankrade författning.

Under 1970- och 1980-talen förändrades förutsättningarna för välfärdsbygget. Den postmaterialistiska generationen artikulerade sig politiskt och krav på förändring riktades mot det politiska etablissemangen. Det hegemoniska systemet kom i båda de tyska republikerna att utmanas av den tredje kraften. I Tyskland debuterade 1983 de gröna i förbundsdagen. Valet innebar också ett maktskifte. Den pragmatiska konsensuspolitiken kom efter en lång SDP/FDP period att upprätthållas och försvaras av koalitionen CDU/CSU och FDP. De stora tyska partiernas samarbete med FDP har inneburit att de tyska

liberalerna blivit garanten för kontinuiteten av den hegemoniska traditionen i tysk efterkrigstid.

Samtidigt med maktskiftet i Förbundsrepubliken tvingades i Österrike SPÖ in i ett koalitions-samarbete med FPÖ, ett parti vars kärna allsedan 1949 har bestått av högernationella. Partiet hade moderniserats och liberaliserats och kunde därför accepteras som koalitions-partner av SPÖ. Genom valet av Jörg Haider var den nationella falangen tillbaka och koalitions-samarbetet sades upp av SPÖ. Visserligen återupptog företrädarna för *Die geteilte Hegemoni* sitt samarbete men fundamentet för samarbetet hade raserats. Framförallt hade den sk *Lager*-kulturen succesivt eroderats sedan början av 70-talet.

Skillnaden mellan den politiska utvecklingen i Österrike och Tyskland blir alltmer uppenbar under de följande åren. Framförallt fick den sk Waldheimaffären symbolisk betydelse för Österrikes förhållande till omvärlden. Valet av Waldheim kan ses som en protest mot det internationella samfundets inblandning i en inre angelägenhet. Anti-semitismen hade tidigare och periodvis förekommit i kodad form i politiken. Presidentvalet förändrade detta. Antisemitismen blev en relevant faktor i valkampen och utnyttjades öppet och cyniskt.

Detta kan tentativt förklaras med att det i Österrike finns två diskurser oberoende av varandra och som löper parallellt. Den första är statens officiella syn på vad som konstituerar österrikisk historia och identitet. Den andra representerar stora delar av befolkningens uppfattning. Diskrepansen mellan diskurserna är politiskt exploaterbar, vilket framförallt har utnyttjats av VdU och dess efterföljare FPÖ under hela efterkrigstiden.

I Förbundsrepubliken har den politiska strukturen från början byggts upp för att hindra en sådan utveckling. Få länder har t ex varit så känsliga för omvärldens reaktioner som Förbundsrepubliken. Den pragmatiska konsensuspolitiken har haft för avsikt att utesluta politiska extremer, både från vänster och höger.

Genom välfärdsstatens kris och omfattande strukturförändringar i den omedelbara omvärlden har de båda tyska republikerna utsatts för stora påfrestningar. Republikerna har reagerat olika på dessa utmaningar. I någon mening kan det hävdas att Förbundsrepublikens integrering i den västliga liberala demokratiska traditionen varit mera omfattande. Detta kan klargöra varför Haiderfenomenet är en österrikisk och inte en tysk företeelse.

Noter

1. Jens Nauntofte behandlade t ex fenomenet Jörg Haider i SDS under rubriken ”Brunt spöke går igen” (SDS 950419).
2. Hans-Henning Scharsach, *Haiders Kampf*, Wilhelm Heyne Verlag, München, 1992.
3. David Marsh, *Germany and Europe, The Crisis of Unity*, Cox & Wyman, Reading, 1994, sid. 222.
4. Hans-Georg Betz, *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*, MacMillan, London, 1994, sid. 4.
5. Eva Österberg, ”Bönder och centralmakten i det tidigmoderna Sverige. Konflikt-kompromiss-politisk kultur“, i *Scandia*, band 55, häfte 1, 1989, sid. 76. Se även Dirk Berg-Schlosser, Ralf Rytlewski, ”Political Culture in Germany: A Paradigmatic Case“, i Dirk Berg-Schlosser, Ralf Rytlewski (eds), *Political Culture in Germany*, Mac Millan, London 1993.
6. Citerat från Dirk Berg-Schlosser, Ralf Rytlewski, ”Political Culture in Germany: A paradigmatic Case“, i Berg-Schlosser, Rytlewski (eds), sid. 6.
7. Karl Christian Lammers, ”Die Deutsche und die österreichische Frage nach 1945“, i Karl Hylgaard-Jensen et al, *Gesellschaft und Politik in Österreich nach 1945*, Akten des Symposiums 15–17 oktober 1984, Köpenhamn 1985, sid. 119–131. I Potsdam (1945) hade de allierade beslutat att Österrike skulle avskiljas från Tyskland, underordnas det allierade kontrollrådet, Allied Control Authority. Vidare installerades en österrikisk centralförvaltning i maj och redan i november samma år utlystes fria val.
8. Walther Göhring (ed), *Materialien zur österreichischen Zeitgeschichte I*, österreichisches Institut für politische Bildung, Matteredburg, 1980.
9. Ibid.
10. Både Österrike och Tyskland delades upp i fyra zoner och underställdes de allierades kontroll. Men redan i april fick Österrike en egen provisorisk centralregering, med kontroll över hela landet, som aktivt deltog i denazifieringsprocessen. Med fem instanser inblandade i denazifieringen försvårades emellertid denna process.
11. SPÖ står för Sozialdemokratische Partei Österreichs, KPÖ är Kommunistische Partei Österreichs och ÖVP betyder Österreichische Volkspartei.
12. Dieter Stiefel, *Entnazifizierung in Österreich*, Wien, München, Zürich, 1981, sid. 18–19. Denazifieringsprocessen i Österrike kan delas in i tre faser. Den första sträckte sig från maj 1945 till februari 1946 då ockupationsmakterna var för sig påbörjade processen. Under perioden 1946–1947 övertog den österrikiska regeringen ansvaret för denazifieringen och 1946–1947 skärptes denazifieringen med en ny lag.
13. Max E. Riedlsperger, *The Lingering Shadow of Nazism*, Boulder, New York, 1978, sid. 30.
14. Annette Domanyi Bertelsen, *FPÖ-fra Vdu til Haider*, Speciale i tysk, Odense Universitet, Center for tyske studier, April, 1995, sid. 13.
15. Stiefel, sid. 308.
16. Riedlsperger, sid. 30.
17. Ibid, 50–51. Se även John Bunzl, Bernd Marin, ”Antisemitismus in Österreich, Socialhistorische und soziologische Studien“, i *Vergleichende Gesellschaftsgeschichte und politische Ideengeschichte der Neuzeit*, Band 3, Innsbruck, 1983, sid. 66–67.
18. L. Niethammer, *Die Mitläuferfabrik: Die Entnazifizierung am Beispiel Bayerns*, Fischer, Frankfurt am Main 1982. Se även Ian Turner (ed), *Reconstruction in Post-War Germany: British Occupation Policy and Western Zones, 1945–1955*, Berg Publishers, Oxford, 1989.
19. Ian Turner, ”Denazification in the British Zone“, i Turner (ed), sid. 266.
20. FO/1013/661, Administration, Local and Regional Government, 23 August 1945. Public Record Office, London, hämtat från Everhart Holtman, ”Subject Political

- Culture as Heritage? Continuities and Changes in the Early Post-War Years“, i Berg-Schlosser, Rytlewski (eds).
21. David Welch, “Priming the Pump of German Democracy: British ‘Re-education’ Policy in Germany after the Second World War“, i Ian Turner (ed).
 22. Ibid, sid 237.
 23. Barbara Marshall, “British Democratisation Policy in Germany“, i Ian Turner (ed), sid, 189–194.
 24. Oliver Rathkolb, “NS-Problem und politische Restauration: Vorgeschichte und Etablierung des VdU“, i Sebastian Meissl, Klaus-Dieter Mulley, Oliver Rathkolb (eds), *Verdrängte Schuld, verfehlt Sühne. Entnazifizierung in Österreich 1945–55*, Wien, 1986, sid, 73–100.
 25. Welch, sid, 236.
 26. Holtman, sid, 84.
 27. Rathkolb, sid, 77.
 28. *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, Bonn, 1989, sid, 21. Se även Marshall, sid, 203–205.
 29. Ibid, artikel 16. Inskränkningar i denna skedde i juli 1993.
 30. Christopher T. Husbands, “Militant Neo-Nazism in the Federal Republic of Germany in the 1980s“, i Cheles, Ferguson, Vaughan (eds), *Neo-Fascism in Europe*, Longman, London, 1991, sid, 87.
 31. Ernst Hanisch, *Der lange Schatten des Staates, Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*, Ueberreuter, Wien, 1994, sid, 269.
 32. Riedlsperger, sid, 15–16.
 33. Karl Ucakar, “Verfassung – Geschichte und Principen“, i Dachs, Gerlich, Gottweis, Horner, Kramer, Lauber, Müller, Tállos (eds), *Handbuch des Politische Systems Österreichs*, Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, Wien, 1992, sid, 88–89.
 34. Ibid, sid, 90.
 35. Melanie Sully, “The Austrian Way“, i Anton Pelinka och Fritz Plasser (eds), *The Austrian Party System*, Westview Press, Boulder, San Fransisco, London, 1989, sid, 429–430.
 36. Peter A. Ulram, “Politische Kultur der Bevölkerung“, i Dachs et al, sid, 473.
 37. K. R. Luther, “Austria’s Future and Waldheim’s Past: The Significance of the 1986 Elections“, i *West European Politics*, Vol. 10, April, 1987, sid, 386.
 38. Karl Ucakar, “Die Sozialdemokratische Partei Österreichs“, i Dachs et al, sid, 214–215.
 39. Wolfgang C. Müller, “Die Österreichische Volkspartei“, i Dachs et al.
 40. Sully, sid, 443.
 41. Luther (1987), sid, 379–381.
 42. Ibid, sid 396.
 43. Bunzl, Marin, sid, 66–67.
 44. Robert Knight, “Haider, the Freedom Party and the Extreme Right in Austria“, i *Parliamentary Affairs*, Vol. 45, No 3, 1992, sid, 289.
 45. Sully, sid, 440.
 46. Riedlsperger, sid, 27.
 47. J. Gimpel, “American Denazification and German Local Politics, 1945–1949: A Case Study in Marburg“, i *American Political Science Review*, 1960, Vol. 54, sid 83.
 48. Joseph Foschepot, “Adenauers Moskaureise“, i *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B/22, 31. Vol. 38, 3/87.
 49. Roy Rempel, *The Meaning of the German Question in the New Europe*, Centre for Defence and Security Studies, University of Manitoba, October, 1993, sid, 1–5.
 50. Kendall L. Baker, Russell J. Dalton, Kai Hildebrandt, *Germany Transformed*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1981.
 51. Baker et al, sid, 287.

52. Gabriel Almond, Sidney Verba, *The Civic Culture, Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton, NJ: Princeton University Press, Boston 1965.
53. Christian Söe, "Not without us, the FDP's survival, position, and influence", i Peter H. Merkl, *The Federal Republic of Germany at Forty*, New York University Press, London and New York, 1989, sid, 316.
54. Bertelsen, sid, 39.
55. Betz, sid, 11.
56. Bertelsen, sid, 21.
57. Ibid.
58. Erich Reiter, *Programm und Programmentwicklung in Österreich*, Wien, 1988, sid, 3. Se även Kurt Richard Luther, "Die Freiheitliche Partei Österreichs", i Dachs et al, sid, 247–248.
59. Riedlsperger, sid, 54–57.
60. Karl Gutkas, *Die Zweite Republik Österreich 1945–1985*, Wien, 1985, sid, 85.
61. Betz, sid, 11.
62. Knight, sid, 290–291.
63. Luther (1992), sid, 255–256.
64. Ibid, sid, 254.
65. Pelinka, Plasser, sid, 448.
66. Luther (1992), sid, 255–256. Se även Bertelsen, sid, 87.
67. Pelinka, Plasser, sid, 448.
68. Knight, sid, 291.
69. Betz, sid, 12.
70. Bertelsen, sid, 76.
71. Hans W. Schoenberg, *Germans from the East, A study of their migration, resettlement, and subsequent group history since 1945*, Martinus Nijhof, The Hague, 1970. Se även David Childs, "The Far Right in Germany since 1945", i Cheles et al, sid, 69–70.
72. Childs, sid, 72–74.
73. Hans-Åke Persson, "Soweit die deutsche Zunge klingt", i Sven Tägil (ed), *Europa – historiens återkomst*, Hedemora, 1993, sid, 291. Se även *Der Spiegel*, maj 1995.
74. Ibid.
75. *Pressemitteilung*, Botschaft der Bundesrepublik Deutschland, 930706.
76. Betz, sid, 18–19. Se även Geoffrey K. Roberts, "Right-Wing Radicalism in the New Germany", i *Parliamentary Affairs*, Vol. 45, No 3, 1992, sid, 331.
77. Karl Rohe, "The State Tradition in Germany: Continuities and Changes", i Berg-Schlusser, Rytlewski (eds), sid, 224–225.
78. Söe, sid, 315–316.
79. Time, augusti 21, 1995.
80. Persson (1993), sid, 283.
81. Rohe, sid, 231.
82. PDS står för Partei des Demokratischen Sozialismus. SED står för Sozialistische Einheitspartei Deutschlands..
83. Thomas Falkner, Dietmar Huber, *Aufschwung PDS, Rote Socken – zurück zur Macht*, München. 1994, sid, 298.
84. Marsh, sid, 222.
85. Luther (1987), sid, 382–385.
86. Betz, sid, 112 ff.
87. Knight, 296.
88. Rüdiger Wischenbart, "National Identity and Immigration in Austria – Historical Framework and Political Dispute", i Martin Baldwin-Edwards, Martin A. Schain (eds), *The Politics of Immigration in Western Europe*, Franc Cass, Essex, 1994, sid, 83.
89. Bertelsen, sid, 78.

90. Betz, sid, 13.

91. Fritz Plasser, Peter Ulram, *Radikaler Rechtspopulismus in Österreich, Die FPÖ unter Jörg Haider*, Zentrum für Politikforschung, Wien, 1994, sid, 18–20 och 37.